

БАЛДАР ФОЛЬКЛОРУНДАГЫ ОЮНДАН ТЫШКАРКЫ АЙТЫМДАР

Балдар айтымдары жалаң эле оюн процессинде эмес, оюндан сырткаркы учурда деле айтылып келген. Буга чейин топтолгон материалдардын негизинде аларды төмөнкүдөй жанрдык түрлөргө (топторго) ажыратууга болот: мазактама, суроо-жооп, чубама, кайрылуу (өтүнүч) айрымдары жана калптар.

М а з а к т а м а (дразнилки). Балдар арасы дайыма күлкү-шаңга толо. Адам баласынын кемчил жактарын келекелеп, орунсуз кылы-жоруктарын мыскыл-тамашага айландыруу эл турмушунда эбактан келаткан нерсе. Мындай көрүнүшкө албетте балдар да кызыккан. Жеринен эле күлкү – тамашага жакын бала табияты ар нерсени тамашага айландырып, күлкү жаратууга даяр турат. Ошондон улам балдар арасында бири-бирин ызаланта турган шылдың сөздөр кенири айтылган. Алар бири-бирине ат коюп, ыгы келген жерде сөз аркылуу мазактап, чычалатууга аракет кылган. Мындай тамаша-шылдың сөздөрдүн кайсы бири улуулардан кабыл алынса, көпчүлүгү балдар арасында эбактан бери айтылып келаткан туруктуу айтым сөздөргө айланган. Албетте алардын арасында кырдаалга жараша жаңыдан жаралгандары да жок эмес, бирок алардын бардыгы эле ооздон-оозго өтүп узакка жашап кала бербейт. Кыргыз фольклористикасындагы мындай ырларды «чымчыкей ырлары» (Т. Орозова), «маскаралоо ырлары» деп атап жүрүшөт.

Балдар арасындагы мазактоо айтымдары көпчүлүк учурда баланын атына уйкаштырылып, болбосо анын жүрүм-турум, мүнөзүндөгү кемчиликтерге байланыштуу айтылат. Бирок алардын ортосундагы талаш-тартыш, чыр –чатакка анча деле тиешеси жок. Бардыгы тамаша иретинде бо-

лот. Мындай такмаза сөздөрдү тематикалык мазмунуна карай эки топко бөлсө болот. Биринчи топко: бала атына уйкаштырылган мазактамалар, экинчи топко баланын кемчил жактарын күлкүгө алган мазактамалар кирет. (1.18).

Баланын атына уйкаштырып кошумча ат берүү (просвища), же болбосо ага уйкаштырып курбусун чычалата турган чыгарма жаратып айтуу биринчи топтогу мазактамалардын негизин түзөт.

Чотбай , Чотур мойну котур!

Мышык берем ойноп отур!

Чайнап отур! (2.26)

* * *

Эсел, эсел бай,

Эки өтүгүн чече албай.

Эжесине жете албай

Эси кеткен эселбай,

Агын суудан өтө албай

Агып өлгөн эселбай. (3.429.).

Бул айтымдарга башка баланын уйкашпаган атын коюп алмаштыруу мүмкүн эмес. Айтылган кемчиликтер ал балада болбосо деле, аты уйкашса болду, балдар бири-бирин ыза кылып чычалатуу максатында айта берет. Бирок кээде каалаган ат менен алмаштырып айта бере турган мазактамалар да бар.

Экинчи топтогу мазактамалар бала ысымына байланыштуу эмес, ал баланын дене-боюнда, кулк мүнөзүндө, кыял жоругунда байкалган кемчиликтерди күлкүгө айландырат, чычалатат. Мисалы, тили чулдур, тиши кетик, башы таз балдар, же өз курбуларына караганда алсыз, ыйлаак, адепсиз, жалкоо, соргок, ууру балдар ушул топтогу мазактамалардын негизги объектиси.

Урулук кылса:

ууру, ууру,
Уйдун богун жууру,
Казанбакка салуучу
Кайра келип алуучу.

Таарынчаак болсо:

Тарынчаак, таарынчаак,
Тайдын жүгүн артынчаак. (4.11).

Ыйлаак блдарга:

Ыйлаак, ыйлаак,
Иттин жонун тырмаак. (4.11).

Соргок балага:

Кардың ачса кака же
Кабыргалуу бака же.
Тоодон алып суур же,
Суурдун богун кууруп же. (5.42.).

Оюндап качкап балага:

Ойнобосоң оюнбак,
Думананын коюн бак.
Чийдин башын чийип кет,
Думанага тийип кет.

Мазактоо айтымдарын негизинен балдар өздөрү чыгарат, бирок улуулардан үйрөнүп алуу мүмкүнчүлүгүн да жокко чыгарууга болбойт. Балдар мындай чыгармаларды көпчүлүк учурларда дароо ойдон чыгарып айткандыктан тексттин логикалык жагына маани берилбей, уйкаштыкка басым жасалат да, көркөм-эстетикалык касиети төмөндөйт. Ошондой эле адамга акарат келтире турган, айтууга ыңгайсыз, одоно уят сөздөр кездешет. Балдар өздөрү деле мазактама айткандарды көп жактыра беришпейт.

Мындай айтымдар балдардын түшүнүгүнө, жаш өзгөчөлүктөрүнө, психологиясына ылайыкташкан, күнүмдүк жашоодогу бала кыялынан жаралган. Балдар мазактамаларынын өзөгүндө жеңил-желпи азил-тамаша жатат, айкын-ачык терең логикалык ой болбогону менен тили жеңил, тамашалуу, көлөмү чакан. Аларды жыйнап, изилдөөнүн практикалык – тарбиясы зор. Этнографиялык жактан кызыктуу, анан да балдардын сөз өнөрүнө, айрыкча сатиралык юмордук жанрга болгон кызыктуусу ушул жупуну, карапайым көрүнгөн фольклордук жанрдан башталат десе болот.

Суроо-жооп айтымдары. Бул суроо-жооп түрүндөгү чакан диалог-аңгеме. Мындай айтымдарды эки бала суроо-жооп менен кезектешип айтат, болбосо аны диалогго окшоштуруп үнүн өзгөртүп жеке бир бала деле айтышы мүмкүн.

- Ой, эмне алдың?
- Өгүз алдым Чородон.
- Онуң кайда?
- Качып кетти коровдон.
- Кандай эле?
- Бир мүйүзү канаган. Ыштык менен орогон
- Таап берсемчи?
- Батман эгин сүйүнчү, ачылбаган ородон. (2.26).

Табият кубулуштары, түркүн жан-жаныбарлар менен адам катары сүйлөшүү-суроо-жооп айтымдарынын дагы бир өзгөчөлүгү. Бул жагынан алып караганда байыркы анимисттик түшүнүктөр менен байланышып, жаралуу теги тереңге кетет.

Суроо-жооп айтымдарды тектеш түрк калктарында эле эмес, дүйнө фольклоруна бирдей тие-

шелүү жанр экендигин айтышат айрым изилдөөчүлөр. Ал гана эмес айрым бир чыгармалар бири-бирин кайталайт, өтө окшош. Кыргыз-казак балдар фольклорунан бир эки мисал келтирели.

Кыргыз балдар фольклорунда:

- Бака, бака балчак,
Башың неге жалпак?!
Бутуң неге ийри?
Көзүң неге тосток?
- Казанды көп көтөрүп,
Башым жалпак болуптур.
Жайдак атка көп минип,
Бутум ийри болуптур.
Кароолду көп карап,
Көзүм тосток болуптур. (6.31).

Казак балдар фольклорунда:

- Бака, бака балпак,
Басың неге жалпак
Көзүң неге тостак,
Бутуң неге талтак?
- Темір телпек көп киип,
Басым содан жалпак,
Қырдан карауы көп карап,
Көзім содан тостак.
Жайдак атка көп мініп
Бутым содан талтак. (7.91).

Мына, бала түрмөктөтө суроо таштап, кызыккан суроосуна баканын өзүнөн метафора түрүндөгү тамашалуу жооп алды.

Чубама айтымдар негизинен чубама бир сюжетте курулуп, ыргактуу баян түрүндө болот. Алегориялык мүнөзгө ээ, жумшак юмор, тамаша сезилип турат. Жогорудагы шылдың, суроо-жооп айтымдарына караганда көлөмдүүрөөк келип, чакан чубама (кумулятивдик) жөө жомокторго окшошуп кетет. Орус фольклористикасында мындай чыгармаларды бириктирип «прибаутка» термини менен атаса, казактарда «кызыктама», өзбектерде «кизикмачок», татарларда «такмазалар» деп айтылат. Кыргыз фольклористикасында мындай айтым сөздөр атайын термин менен аталбаганы менен «тестир балдардын ыры», же тагыраак айтканда «балдардын тилегин, учкул кыялын чагылдырган ырлар» (Г. Орозова) деп айтылса, башка бир учурда «дүйнө таануу ырлары», «беймарал ырлар» (М. Түлөгабылов) катары каралып жүрөт.

Чубама айтымдардын эң башкы өзгөчөлүгү, негизги өзөгү - чубама сюжет, шыдыр айтылган ыргактуу баян. Анын сюжети реалдуу турмуш чындыгынан алыс, кыялдан жаралат. Кейпкерлери - адам, же адамча аракеттенген ар түркүн жандуу-жансыз нерселер. Алардын иш-аракети, ойдон чыгарылган кызыктуу окуялар аркылуу юмор жаралып, балдардын жан-дүйнөсүнө жакын. Андан да ар бир сапта алмашып тездик менен өнүккөн окуя-көрүнүштөр айтымдын эмоционалдуулугун арттырса, биринчи саптын акырында айтылган нерсенин экинчи саптын башталышында кайталанышы айтымдын уккулуктуу, ыргактуу болушун шарттайт.

- Жүгүрүп, жүгүрүп жүн таптым,
Жүн астынан тарак таптым.

Тарагымды Таттыга бердим,
Таттым боз козусун берди,
Козуну конокко сойдум,
Конок камчысын берди.
Камчы менен каз урдум,
Каз канатын берди.
Каз канатын көлгө салдым,
Көл көбүгүн берди.
Ак уюма бердим,
Аяк аяк сүтүн берди.
Көк уюма бердим,
Көнөк –көнөк сүтүн берди. (6.45).

Ошентип, үзгүлтүксүз уланган чубама окуялар чиеленишип отуруп акыркы чегине жетет да, жыйынтык чыгарылат.

Чубама айтымдардын көпчүлүгү суроо-жооп түрүндө айтылат. Кыргыз казак балдар фольклорун салыштыра отуруп мындай бир мисал келтирели:

Кыргыз балдар фольклорунда:

Каак, каак каргалар,
Камыш түбү жорголор.
- Жорголор деп, ким айтат?
Жортуп жүргөн киши айтат.
- Киши айтат деп ким айтат?
Кишенделүү тай айтат.
- Тай айтат деп ким айтат?
Таекеси кулпу айтат.
- Кулпу айтат деп ким айтат?
Кудуктагы бака айтат.
- Бака айтат деп ким айтат?
Бешикеги бала айтат. (6.45-46).

Казак балдар фольклорунда:

Карк-карк каргалар,
Кар үстүндө жоргалар.
- Жоргалар деп ким айтар?
- Аң аулаган аңшы айтар.
- Аңшы айтар деп ким айтар?
- Мал ?айырган малшы айтар.
- Малшы айтар деп ким айтар?
- Сортадагы түйе айтар. (7.91).

Айтым бири-бирин улап кеткен, чубама суроо-жооптон турат. Ар бир саптын акыркы сөзү кийинки сапта кайталанат да айтууга жеңил өзгөчө бир ассосация жаратат. Аллитерациянын бекем сакталышы, поэтикалык кайталоо чыгарманын көркөмдүк деңгелин жогорулатат. Диалог түрүндө болсо да ыргактуулук, бирдей муун өлчөмдөрү, уйкаштык сакталат. Кээде сөз болуп жаткан нерсенин үнүн, кыймыл-аракетин туурап, окшоштурушу мүмкүн.

Ал «Эмнеликтен күчтүү?» - деген айтым:

Кыргоол кызыл болгон,
Куйругу узун болгон.
Эмгек кылбай музга тайган,
Буту сынган.
- Муз, муз сен эмнеликтен

Күчтүү болдун? - деп, эмгектенбей жүрүп буту сынган кыргоолдон башталып, акыр аягында бардыгынан күчтүү болуп чыккан кумурсканын жообу менен аяктайт.

... - Кумурска сен эмнеликтен
Күчтүү болдун?
- Мен кумурска бышкамын жумушка.
Алты баштык тарууну
актап берем,
Жети баштык тарууну
желпип берем,

Мен күчтүү болгонум
Ак эмгектен! (6.29).

Демек, кумурска тынымсыз иштеген ак эмгеги менен күчтүү. Айтымдын идеялык-тарбиялык маңызы ушунда. Окумуштуу М. Түлөгабылов бул чыгарманы «макулуктар жөнүндөгү ырларга» кошкону менен «муну ыр-ангеме же кумулятивдик жомок-ыр деп атаса да боло турган. Кала берсе, мунун ыр поруму да өздөштүрүлүп турганы сезилбейт» (6.29) - деп жазат. Бирок ошондой болсо да, автордун пикирине караганда «бул чыгарманын өзгөчө көркөмдүк ажары бар» (6.29), анткени анын мазмуну өтө кызыктуу, аллитерация, ички уйкаштык мүнөздүү.

Мындай чыгармаларды негизинен чоңдор жаратып, балдар арасында көңүл ачуу, тамаша куруу максатында айтылат. Айтымдагы тыбыштык окшоштуктар, кайталоолор, мазмунунун кыска жана кызыктуу болушу балдардын балалык сезимине күчтүү таасир этип, жеңил кабыл алынат. Чубама айтымдар балдардын сырткы дүйнө жөнүндөгү түшүнүгүн кеңейтет, кыялдан жаралган жалган нерсе менен чындыктын арасын ажырата тааныйт, ошол эле учурда фантазиялык ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, эстетикалык табити калыптана баштайт.

К а й р ы л у у а й т ы м д а р ы. Балдар фольклорундагы Айга, Күнгө, асмандагы жылдыздарга, табият кубулуштарына, жан-жаныбарларга, канаттууларга, майда-чүйдө курт кумурскаларга карата кайрылуу, өтүнүч, арноо-тилек мүнөзүндө айтылган айтым сөздөр бар. Ошондон улам мындай чыгармаларды өзүнчө жан катары таанып, кайрылуу (чакырык) айтымдары десе болот. Орус фольклористикасында буларды «заклички» жана «приговорки» деп экиге бөлөт. Айга, Күнгө, жаратылыш кубулуштарына карата айтылса, «заклички», ал эми жан-жаныбарларга багышталса «приговорки». Бирок бул боюнча бирдей көз караш жок, айрымдары экөөнү бириктирип «заклички» деп атоону туура көрсө (В.А. Василенко), башкалары экөөнү эки башка кароону туура табат, башкача айтканда, алар кайрылуу объектиси эле эмес, аткаруу формасы боюнча да айырмаланат: биринчисин («заклички») балдар чогуу хор менен айтышса, экинчисин («приговорки») ар ким өзүнчө, жалгыз айтат. Мындай көрүнүш кыргыз балдар фольклоруна да мүнөздүү десе болот. Мисалы, нөшөрлөп жааган жазгы жамгырга карата:

Жаа, жаа жамгырым,
Жумшарт эгин тамырын...

Жаан, жаан жаай бер,
Менин чачым суулай бер - деп кайрылса, сууга түшүп чыккан балдар:

Күн чык, күн чык,
Мен түшкөн жокмун

Сууга балдар түштү – деп, булутка жашынган Күндөн өтүнөт. Ушундай эле эл оозунда айтылып келген космогониялык мифтердин айрымдары балдар айтымдарына айланган. «Үркөр» жөнүндөгү мифтин негизинде жаралган айтымдын бир вариантын мисал келтирели:

- Үркөр- Үркөр топ жылдыз,
Үркүп кайда барасын?
- Тоо желимге барамын.
- Тоо желимде эмнен бар?
- Аштык айдаар уулум бар,
Жибек созоор кызым бар.

Аштык алып нан кылам,
Жибек алып тон кылам.
Аштык алып уулумдан,
Азык-түлүк камдаймын.
Ашка кардым тойгон соң,
Анан Айды жандаймын,
Жибек алып кызымдан,
Кийим-кечек камдаймын.
Анан Айды жандаймын. (8.37).

Диалог түрүндөгү айтым сөз айгинелеп тургандай адамдардын аң-сезиминдеги байыркы баео, түркөй түшүнүктөр менен ишенимдерден кабар алабыз. Үркөрдүн кадимки адамдар сыяктуу эле уул-кызы, жашоо тиричилиги бар. Ушундан улуам да бул чыгарма балдар үчүн жеңил, уккулуктуу жана кызыктуу.

Балдар арасында айлана чөйрөдөгү жандуу жаратылышка карата айтылган кайрылуу, арноо-тилек айтымдары бар. Байкоого караганда мындай чыгармалар чон кишилерден балдар репертуарына өтүп, алардын эстетикалык талабын канаатандыра турган поэтикалык чыгармаларга айланган сыяктуу. Балдар өздөрү дагы бара-бара сырткы дүйнөнү жакшыраак таанып-билип аралаша баштайт, ар түркүн жан-жаныбарларды көрүп-билет, байкоо жүргүзөт таанышат. Натыйжада балдардын жан-жаныбарларга карата мамилесин чагылдырган чыгармалар пайда болот.

Айталык балдар мышык көрсө оюнкараак, балалык сезим менен:

Элгек-элгек,
Такта-нургуч.
Чыгырык, чыгырык,
Мыё-мыё! (2.26) - деп тийиштик кылса,
суур ийинден чыкканда:

Суур жеңе салам айт,
Салам айтсан туруп айт (5.47) дешет.

Эл оозунда жан жаныбар, канаттуулардын пайда болушу жонүндө түркүн миф, легендалар жашап келген. (86.42-45). Ошондой легендалардын биринде суур бир учурда байдын келини болгон экен. Балдар ошол себептен суурга «жеңе» деп кайрылып отурат.

Ал эми балдар сук канаттуу сагызганды көргөндө минтип айтышкан:

Ак сүйлө,
Ак сүйлөсөн да,
Так сүйлө.
Ак сүйлөбөсөн,
Үч сүйлө.
Үч сүйлөбөсөн,
Кара жаак
Мылтыкка жолук! (9.62.).

Кайрылуу айтымынын дагы биринде бала эл кайда көчөт коңузун колуна кондуруп алып, «эл кайда көчөт?, эл кайда көчөт?» - деп колунан учуп кеткенче кайталай берет. Эл түшүнүгү боюнча эл кайда көчөт коңuzu кайсы тарапка учуп кетсе, коңуз жаңырткан эл да ошол тарапка көчөт экен. Буга бала кыялы абдан ынанган. Кайрылуу айтымдарынын көпчүлүгү, бала өмүрү, анын күнүмдүк жашоо-тиричилиги менен тыкыс байланыштуу болгондуктан, кээде башкача бир турмуштук жагдайларда айтыла калган балдар айтымдары учурайт. Мисалы көзгө чөп-чар, кыпын түшсө төмөнкү айтым сөз бир нече ирээт кайталанат. «Арс! арс! Көзүмө чөп түштү. Алып берээр киши жок. Туфуу!, туфуу! Туфуу!». Баланын алгачкы тиши түшкөндө аны нанга ороп итке таштайт да:

Жаман тишимди сен ал,
Жакшы тишинди мага бер! - деп күбүрөйт.

Ошентип мындай айтымдардын пайда болушу, аткарган функциясы байыркы мезгилдерге барып такалат. Балдар жаратылышты, жаныбарлар дүйнөсүн сөзгө тартып, алар менен сүйлөшөт, мамиле түзөт. Алардын айрымдарында байыркы ырым-жырымдын белгилери да сакталып калган.

Адабияттар

1. Матыжанов К.С. Казахская детская фольклорная поэзия. -- Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Алма-Ата, 1990. - 26 б.

2. Мукамбаев Ж. Эличи - өнөр кенчи. -- Ф.: «Адабият», 1990. - 224 б.

3. Макелек Өмүрбай. Кыргыз балдарынын оозеки чыгармалары // Кыргыздар. VI том. -- Б.: «Бийиктик», 2011. - 349-371-бет.

4. Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясы. 20-том. -- Б.: «Шам», 1998. - 480 б.

5. Орозова Г. Кыргыз балдар фольклорунун жанрдык составы жана поэтикасы. -- Б.: «Бийиктик», 2003. -140 б.

6. Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. -- Б.: «Мектеп», 1991. - 272 б.

7. Матыжанов К.С. Казактын фольклорлы? балалар поэзиясы: Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. -- Алматы, 1990.

8. Кебекова Б. Кыргыз-казак фольклордук байланышы. -- Ф.: «Илим», 1982. - 259 б.

9. Мукамбаев Ж. Эл ичи-өнөр кенчи. -- Ф. Кыргызстан; 1982. -240 б.